

JUDOVSKA DEDIŠČINA V GRADCU IN MARIBORU

V Gradcu in Mariboru so že v srednjem veku živele pomembne judovske skupnosti. Prva judovska občina je za Maribor izpričana leta 1274, zanimivo je tudi, da je bil v Mariboru – še pred Gradcem – dvajset let sedež glavnega rabina za habsburške dne deže Štajersko, Koroško in Kranjsko. To priča o pomenu in takratnem pomembnem položaju mariborskih Judov.

V Mariboru naseljeni Judje so bili gospodarsko močni in samooskrbni ter so se v glavnem preživljali s trgovanjem na daljavo; to je tudi mestu pomagalo doseči visoko gospodarsko rast. Judovska četrt je bila v jugovzhodnem kotu nekdanjega mestnega zidu ob Dravi in jo še danes kot tako lahko prepoznamo: o njenem obstoju pričajo poimenovanja krajev in cest, in sicer Židovska ulica ter mariborska sinagoga z Židovskim trgom kot tudi Židovski stolp.

Izraz »geto« v srednjem veku označuje ločeno enoto znotraj ali na robu mesta, v katerem so živeli Judje.¹ Tako je imel Maribor judovsko šolo, 'ritualno kopel' – *mikvah*, prodajalce, ki so upoštevali stroga pravila pri jedeh, in tudi svoje judovsko pokopališče. Izpričane so živahne izmenjave med mariborskimi in graškimi Judi, predvsem v 14. in 15. stoletju so se v Gradcu naselili številni Judje.

Po izgonu Judov iz notranjeavstrijskih dežel v letih 1496/97 je moralo preteči skoraj 300 let, preden je tolerančni patent Jožefa II. Judom znova priznal osnovne pravice. Šele leta 1869 so jim ponovno dovolili stalno naselitev v mestih. Tako se je v Mariboru ponovo naselilo manjše število judovskih družin, vendar ne v takem obsegu, kot je bilo to običajno v Gradcu. Bogoslužje so člani mariborske judovske skupnosti obiskovali v Gradcu, pa tudi mrtve so pokopavali na židovskih pokopališčih v Gradcu in – redkeje – Celovcu. O judovski skupnosti, kakršno so poznali v srednjem veku v Mariboru, takrat ni bilo niti sledu.

Mariborska sinagoga, nekoč kulturni prostor, danes kulturni center

Nekdanja sinagoga je v Mariboru pustila močne sledi. Kdaj je nastala, ne vemo, v listinah je prvič omenjena leta 1429. Sinagoga je enostavna zgradba, katere prvotno podobo si danes le težko predstavljamo. Po izgonu Judov iz vojvodin Štajerske leta 1496/97 in Kranjske leta 1515 je sinagoga izgubila svojo funkcijo, prazno stavbo pa so spremenili v cerkev. Že leta 1501 je bila posvečena nova cerkev Vseh svetih. Edini dokazi nekdanje prvotne funkcije zgradbe so številni kamniti fragmenti z ostanki hebrejskih napisov, ki so jih našli v odpadnem gradbenem materialu in so danes razstavljeni pri vhodu v cerkev. Zgradbo so v času cesarja Jožefa II. sekularizirali in v njej uredili prostor za nastanitev vojakov. V 19. stoletju so bila v njej stanovanja, za po-

znejša obdobja se ve le to, da je bila stavba v slabem gradbenem stanju dolgo prazna. Šele po letu 1980 so se ponovno spomnili na njeno prvotno funkcijo in v kleti postavili manjšo razstavo o judovski preteklosti Maribora. V letih 1992–1994 so staro sinagogo strokovno obnovili in preuredili v kulturni in prireditveni prostor, ki deluje pod okriljem Pokrajinskega muzeja Maribor.²

Sinagoga Maribor, živ kulturni center v nekdanji sinagogi

V preurejeni sinagogi so od leta 2001 različne prireditve, razstave in koncerti. Število obiskovalcev stalno narašča tudi zato, ker je sinagoga prvovrstni zgodovinski spomenik in hkrati tudi edinstveni relikv srednjeveške judovske kulture v slovenskem prostoru. Sinagogo kot edinstven kulturnozgodovinski spomenik vključujejo tudi v turistično ponudbo mesta Maribor.

Leta 2006 so v Mariboru ob Evropskem dnevu judovske kulture (2. septembra) v sinagogi prvič pripravili program. Z udeležbo pri tem projektu se Slovenija vključuje v krog tistih evropskih dežel, ki se že nekaj let trudijo za ohranitev judovske dediščine in kulture.

Mariborska sinagoga in Pavlova hiša³ že dolga leta uspešno sodelujeta. Ob Svetovnem dnevu spomina na žrtve holokavsta (27. januarja), ki poteka v spomin na dan, ko so sovjetske čete osvobodile koncentracijsko taborišče Auschwitz, so 25. januarja 2013 v Pavlovi hiši predstavili zbornik *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst* (Šumi 2012). Zbornik je izšel v slovenskem jeziku z angleškimi povzetki, v načrtu je tudi angleški prevod. Knjiga obsega štiri kronološko urejene dele. Prvi del je posvečen srednjemu veku, drugi del obravnava 19. stoletje, v katerem so se v Srednji Evropi oblikovali in utrdili predsodki do Judov in se razvili do te mere, da je antisemitizem dobil tudi politični značaj. Tretji del obravnava holokavst na ozemlju današnje Slovenije, četrti pa posledice holokavsta po drugi svetovni vojni. Po mnenju urednic je namen zbornika predstaviti položaj Judov in rezultate raziskav o Judih in judovstvu v slovenskem prostoru, v uvodu pa takole opredelujeta raziskovalno področje:

Čeprav so se pred letom 1990 mnogi avtorji historiografsko in beletristično ukvarjali s tem področjem, se je to raziskovalno področje v Sloveniji izoblikovalo in utrdilo okoli leta 2000. Od tedaj naprej so lahko raziskovalci in raziskovalke, ki proučujejo zgodovino in sedanost Židov v Sloveniji, organizirali mednarodne konference na to temo. Centralni kraj spomina je postala sinagoga v Mariboru, ki je uredila arhiv in muzej za slovenske Žide. Ustanovljeni so bili prvi centri in inštituti, ki se ukvarjajo s to tematiko. Medtem se je izoblikovala institucionalno sicer razpršena skupina strokovnjakov različnih ved, ki so prispevali temeljne raziskave. Njihovo delo je pripomoglo, da so bili odkriti in zbrani prvi arhivski viri za zgo-

¹ Razlaga po DUDNU: italijansko *ghetto*, izvor neznan; morda iz hebrejščine ali italijanščine *getto* = 'livarna' (zaradi soseščine prve v Benetkah dokumentirane judovske četrti z livarno topov, se je ta mestni predel morda tako imenoval že pred tem).

² Več na: www.sinagogamaribor.si.

³ Več na: www.pavelhaus.at.

Sinagoga Maribor pred obnovo, 20. st.
Foto: arhiv Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

dovino slovenskega židovstva, ki so predstavljeni tako v zborniku kot tudi dostopni v bazi podatkov *United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)*. Raziskovalci in politična javnost so bili v zadnjem desetletju soočeni z mednarodnimi obvezami in forumi, v katerih poudarjajo pomen raziskovanja in informiranja o holokavstu in tudi potrebo po popravi zgodovinskih krivic na slovenskem ozemlju (Šumi in Starman 2012: 10).

Kratka zgodovina judovske skupnosti v Gradcu

V majhnem naselju Judendorf, približno 15 km severno od Gradca, so Judje izpričani od leta 1147, v mestu samem pa od leta 1161. Domnevajo, da so v srednjem veku bivali v majhni četrti okoli današnje južne Herrengasse. Zgradba mestne cerkve (die Stadtpfarrkirche zum *Heiligen Blut* / Mestna cerkev Svete krvi) dominikanskega samostana, ki ga danes ni več, in tudi današnja ulica Herrengasse sta izbrisali sledove nekdanjega naselja. Edini vidni ostanki srednjeveškega židovskega naselja v Gradcu so ostanki zidu, vrata – danes povsem nefunkcionalna v vinskem oddelku nekega supermarketa – ter nekateri nagrobni kamni, med njimi nagrobni kamen rabija Nissim ben Ahron (umrl 1387), razstavljen v notranjščini deželnega grofovskega gradu. Predvsem gospodarsko utemeljeno odklanjanje Judov na Štajerskem je leta 1438 povzročilo njihov prvi izgon, ki je temeljil na pravnem aktu med štajerskimi deželnimi stanovi in Friderikom IV. (Friedrich IV.) iz Tirolske kot skrbnikom poznejšega cesarja Friderika III. Pod Friderikom III., ki je bil Judom naklonjen, so se ti leta 1447 spet lahko vrnili. Kje je bilo drugo naselje, ni povsem razčiščeno. Leta 1496 je prišlo do drugega izгона, po katerem Judje stoletja dolgo niso smeli prebivati v Gradcu. Predvsem štajerski deželni stanovi so do druge polovice 19. stoletja odklanjali njihovo ponovno naselitev.

Šele okrepljena centralna država habsburške monarhije in razvoj prava, ki je sledil epohalnim letom 1848 in 1867, sta znova omogočila judovske naselitve, skupnosti in kulturno življenje. Od srede 19. stoletja so Jude v Gradcu tolerirali, ti pa so svoja podjetja naselili v predmestju Mure (okraja Gries in Lend). Leta 1861 je sledila legalizacija z občinskim zakonom o pravici do prenočevanja. Leta 1863 je bila ustanovljena izraelitska korpore-

Israelitische Kultusgemeinde Graz (IKG).
Foto: arhiv IKG

racija, z njo pa tudi infrastruktura verske skupnosti. Od leta 1865 do gradnje sinagoge na ulici Grieskai leta 1892 – arhitekt je bil Dunajčan Maximilian Katscher – je bila molitvena soba v Koliseju.⁴ Leta 1869 je bila ustanovljena izraelitska kulturna skupnost. Njej je pripadlo tudi že leta 1864 pridobljeno pokopališče v današnjem graškem okraju Wetzelsdorf. Z nagrobnih napisov je razvidno, da so tam pokopani tudi Judinje in Judje iz Maribora in Murske Sobote.

Ostri antisemitizem je bil v nasprotju z občutno toleranco do židovstva v Gradcu

Z izraelitskim zakonom iz leta 1890 je Gradec postal judovsko središče Štajerske, Koroške in Kranjske. Kranjska je bila od graške izraelitske kulturne skupnosti ločena po prvi svetovni vojni, v Celovcu je bila leta 1923 ustanovljena lastna skupnost. Leta 1941 je judovska skupnost v Gradcu nehala obstajati. Danes izraelitska kulturna skupnost obsega Štajersko, Koroško in južno Gradiščansko. Okoli 100 pripadnikov skupnosti ima od leta 2000 v sinagogi, zgrajeni na temeljih v noči pogromov leta 1938 uničene stare sinagoge, svoje versko in kulturno središče.⁵ Gradnja je omogočil soglasni sklep graškega občinskega sveta. Sinagoga (načrt sta pripravila zakonca Jörg in Ingrid Mayr) je bila postavljena neposredno na mesto požgane starogradnje, steklena kupola pa učinkuje kot simbol upanja na mirno prihodnost. Na žalost je od omembe vredne razstave Minhag Styria (Štajerska navada), ki je bila od 9. novembra 2005 do 30. julija 2006 na ogled v kletnih prostorih graške sinagoge, znotraj skupnosti opazna določena neenotnost, govori se celo o združitvi z dunajsko skupnostjo. Težava je tudi v majhnem številu novih članov in v njihovi visoki starosti.

4 V *Withalms Coliseumu*, ki je poimenovan po arhitektu Josefu Benedictu Withalmu (1771–1865) je bila v *Zimmerplatzgasse* (danes zdravstvena zavarovalnica) stalna molitvena soba. V Ljubljani je stal t. i. Kolizej iste-ga arhitekta, ki so ga kljub protestom pred kratkim porušili.

5 Več na: www.ikg-graz.at.

Literatura

FUKS, Evi (ur.): *Minhag Styria: Jüdisches Leben in der Steiermark*, 9. 11. 2005–30. 7. 2006, David-Herzog-Platz 1, 8020 Graz (zbornik k razstavi). Graz: IKG (Israelitische Kultusgemeinde Graz), 2005.

LAMPRECHT, Gerald (ur.): *Jüdisches Leben in der Steiermark: Marginalisierung, Auslöschung, Annäherung* (Schriftenreihe des Centrums für Jüdische Studien 5). Innsbruck, Dunaj, München in Bozen: StudienVerlag, 2004.

LENART Branko in Elisabeth Arlt: *Vergangen und vergessen: Jüdische Kultur in Slowenien / Preteklo in pozabljen: Judovska kultura v Sloveniji*. Potrna: Pavlova hiša, 2009.

ŠUMI, Irena in Hannah Starman (ur.): *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst: Pregled raziskovalnih tematik*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2012.

Z IDEALIZMOM NAD PLESEN

Skrb za materialno kulturno dediščino na Koroškem

Močno diskusijo – tako politično kot tudi družbeno – je ob koncu leta 2012 sprožila vest o stanju dragocenih muzejskih eksponatov v Koroškem deželnem muzeju. Koroški in avstrijski mediji so poročali, da plesen v muzejskem depoju osrednjega koroškega muzeja resno ogroža dva do tri tisoč predmetov. Glavna koroška muzejska stavba oziroma njen muzejski depo v kleti, kjer plesnijo dragoceni etnološki predmeti in knjige iz 17. in 18. stoletja, je že leta dolgo potrebna obnove in prenove.

Muzejska plesen se je razvila zaradi dolgoletne zgrešene kulturne politike dežele Koroške, ki je denarna sredstva za »ljudsko« kulturo preusmerila v financiranje masovnih 'ljudskih praznikov' (*Völkfeste*) in »eventov«, pri tem pa pozabila na ohranjanje in zaščito ljudske »kulture« in njenih izrazov. Na slabe razmere v depoju deželnega muzeja so že dolgo opozarjali muzejski uslužbenci, med njimi odgovorni kustos za etnologijo, odgovor deželne politike pa se je vedno glasil: »Za to nimamo denarja.«

Plesen v deželnem muzeju je marsikomu odprla oči in ne le širši krog kulturnikov, ampak tudi širšo javnost ozavestila, da je treba koroško kulturno politiko nujno spremeniti in kulturi vrniti zasluženost dostojanstvo. Predvolilna srečanja kulturnikov, spodbujena z nameni političnih strank, ki so si na Koroškem želele preobrat tudi v kulturi, so pokazala predvsem eno: kulturniki vseh političnih barv menijo, da je treba kulturno dejavnost na Koroškem na novo ovrednotiti, ji dati nove smernice, nove možnosti in ne nazadnje tudi nove prostore.

Ob koncu leta 2012 je na Uradu za spomeniško varstvo v Celovcu funkcijo deželnega konservatorja prevzel mag. Gorazd Živkovič, absolvent Slovenske gimnazije v Celovcu in umetnostni zgodovinar, ki si je strokovne konservatorske izkušnje nabiral na Uradu za spomeniško varstvo v Nižji Avstriji. Prve službene poti so ga vodile tudi v Koroški deželni muzej, kjer so bili že takoj storjeni – tokrat že s pomočjo novih ozaveščenih koroških politikov – prvi koraki za najnujnejšo preureditev muzeja.

Po deželnih volitvah v marcu 2013 se je politična podoba Koroške popolnoma spremenila, pričakujemo pa lahko tudi nove korake in smernice v kulturi.

Ob dolgoletnem malomarnem odnosu nekdanje deželne politike do materialne (in tudi nesnovne) kulturne dediščine na Koroškem pa so zato tem bolj pomembni zasebni zbiratelji in inici-

ative, manjši (zasebni ali društveni) muzeji, ki hranijo zaklade Koroške in predmete z idealizmom varujejo pred izginotjem in pozabo o njihovi nekdanji funkciji, še zlasti pa jo varujejo pred plesnobo.

Narodopisna zbirka Slovenske prosvetne zveze (SPZ)

Skrb za etnološke predmete na dvojezičnem območju se je začela že kmalu po drugi svetovni vojni, ko so takratni koroški in ljubljanski dijaki ter študentje – med njimi etnologinja dr. Marija Makarovič, umetnostna zgodovinarica Breda Turk-Vilher, muzikolog Jerko Bezič – na predlog in pod vodstvom študenta etnologije in filozofije Jerneja Šušteršiča med letoma 1951 in 1953 zbirali etnološke predmete na celotnem dvojezičnem območju južne Koroške. Cilj njihovega zbiranja je bil postaviti muzej koroških Slovencev, in s tem, kot so takrat zapisali, utrjevati identiteto slovenske narodne skupnosti na avstrijskem Koroškem. Ohranjeno zbirko je strokovno uredila in jo na občasnih razstavah predstavlja etnologinja Irena Destovnik, zgodovino zbirke pa je predstavila v člankih, obširneje v članku Narodopisne zbirke Slovenske prosvetne zveze, ki je izšel v zborniku o muzejskih zbirkah pri Slovencih v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji (2003: 81–88).

V članku omenja, da so zbrani predmeti so bili povsem neprimerno shranjeni v prostorih Kulturnega doma v Žitari vasi v Podjuni, dokler jih leta 1978 niso preselili v Slovensko kmetijsko šolo v Podravlje. Leta 1992 so jih preselili v k & k – Kulturni in komunikacijski center, ki ga je Slovenska prosvetna zveza leta 1995 uradno odprla v Šentjanžu v Rožu. V osemdesetih letih 20. stoletja je dr. France Golob iz Slovenskega etnografskega muzeja iz Ljubljane restavriral in konserviral okoli 430 železnih predmetov, predmetov notranje opreme, čebelarsko zbirko s poslikanimi panjskimi čelnicami in poslikane lesene nagrobne. Tehnično urejene predmete je med letoma 1984 in 1991 skupaj s konservatorsko dokumentacijo predstavil na petih različnih razstavah, ob katerih so izšli tudi razstavniki katalogi.

Slovenska prosvetna zveza se je leta 1992 za strokovno pomoč pri postavitvi razstav povezala z Oddelkom za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Takrat se je še kot študentka ljubljanske univerze z Narodopisno zbirko SPZ seznanila tudi Irena Destovnik, ki je vsebinsko ure-

* Mag. Martina Piko-Rustia, univ. dipl. etnol., vodja Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, A-9020 Celovec, 10. Oktoberstr. 25, E-naslov: piko@ethno.at